

ӘОЖ 398:801.6; 398:82.0; 801.8; МҒТАР 17.71.07
<https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.05>**Ж.Т. ТАНАУОВА**

*Түркология ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: zhupar.tanauova@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-0073-0551>*

КҮЛДІРГІ ӘНГІМЕЛЕРДІҢ ӨЗГЕ ФОЛЬКЛОР ЖАНРЛАРЫМЕН ҚАТЫНАСЫ

Аңдатпа. Бүгінге дейін қазақ халық прозасы танымдық жағынан аз зерттелген жоқ. Жалпы фольклортану ғылымында проза жанрына көбірек көңіл аударылып жүргені де рас. Десек те, қазақ фольклорындағы жанр түрлері түс түгел бұқара халыққа танылып, бүгінгі ұрпақ оның бәрін біліп болды десек, бұл дұрыс болмас та еді. Зерттеуімізге өзек болып отырған ел аузында айтылатын күлдіргі әңгімелер көптігіне қарамастан қазақ фольклортану ғылымында басқа прозалық жанрлардың құрамында қарастырылып келеді. Яғни қазақ фольклорындағы күлдіргі әңгімелер жеке, арнайы зерттеудің тақырыбы болған жоқ. Белгілі зерттеуші ғалымдарымыздың халық мұрасына байланысты жазылған еңбектерінде айтылған, жазылған ой-пікірлеріне көңіл аударсақ, күлдіргі әңгімелердің де ұрпақтан ұрпаққа ұмытылмай жеткен халықтық әдебиеттің бір тармағы екендігі қуатталып отырады. Бұрын зерттелгенімен, ғылымның соңғы жетістіктеріне орай қайта зерттеуді қажетсінетін мәселелердің туындап отыруы заңды құбылыс болғандықтан, халқымыздың шығармашылық өнеріндегі біз сөз еткелі отырған күлдіргі әңгімелерді танудың маңыздылығына мән беріп, оның ғылыми тұрғыдан өзекті тақырып ретінде зерделеуге болатынын түйсіндік. Сондықтан мақалада күлдіргі әңгімелердің басқа жанрлармен қатынасы туралы зерттеулер негізге алынып, фольклордың басқа жанрларымен күлдіргі әңгімелердің арасындағы байланысқа ғылыми талдау жасалған.

Кілт сөздер: жанр, фольклортану, күлдіргі әңгімелер, халық прозасы, фольклорлық жанр.

Zh.T. Tanauova

*Senior Researcher in Scientific and Research Institute of Turkology,
Akmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: zhupar.tanauova@ayu.edu.kz*

The Connection of Humorous Stories with Other Genres of Folklore

Abstract. Until now, Kazakh folk prose has been widely studied cognitively. In general, folklore as a science pays great attention to the genre of prose. However, it would be wrong to say that all genres of Kazakh folklore have been studied and known to the broad masses. Despite the large number of humorous stories, in Kazakh folklore they are considered within other genres of prose. In other words, humorous stories in Kazakh folklore were not the subject of a separate,

*** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Танауова Ж.Т. Күлдіргі әңгімелердің өзге фольклор жанрларымен қатынасы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2021. – №4 (122). – Б. 47–56. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.05>

***Cite us correctly:**

Tanauova J.T. Kuldirgi angimelerdin ozge fol'klor janrlarymen qatynasy [The Connection of Humorous Stories with Other Genres of Folklore] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2021. – №4 (122). – B. 47–56. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.05>

special study. If we pay attention to the opinions expressed in the writings of famous scientists-researchers in the field of folklore, it is confirmed that humorous stories are a branch of folk literature that is passed down from generation to generation. Despite the fact that humorous stories have been previously studied, it is natural that the latest advances in science raise questions that need to be revised, so we realized the importance of humorous stories in the work of our people and their study is a scientifically relevant topic. Thus, based on previous studies of the genres of folklore, this article examines the connection between humorous stories and other genres.

Keywords: genre, folklore studies, humorous stories, folk prose, folklore genre.

Ж.Т. Танауова

*старший научный сотрудник Научно-исследовательского института Тюркологии,
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: zhupar.tanauova@ayu.edu.kz*

Связь юмористических рассказов с другими жанрами фольклора

Аннотация. До настоящего времени казахская народная проза была широко изучена в познавательном плане. В целом фольклористика, как наука уделяет большое внимание жанру прозы. Однако было бы неправильно говорить о том, что все жанры казахского фольклора изучены и известны широким массам. Несмотря на большое количество юмористических рассказов, в казахской фольклористике они рассматриваются внутри других жанров прозы. Другими словами, юмористические рассказы в казахском фольклоре не были предметом отдельного, специального исследования. Если обратить внимание на мнения, высказанные в трудах известных ученых-исследователей в области фольклористики, подтверждается, что юмористические рассказы – это отрасль народной литературы, которая передается из поколения в поколение. Несмотря на то, что юмористические рассказы были ранее изучены, естественно, что последние достижения науки поднимают вопросы, которые необходимо пересмотреть, поэтому мы осознали важность юмористических историй в творчестве нашего народа и их изучение является научно актуальной темой. Таким образом, опираясь на предыдущие исследования жанров фольклористики, в данной статье рассматривается связь юмористических рассказов с другими жанрами.

Ключевые слова: жанр, фольклористика, юмористические рассказы, народная проза, фольклорный жанр.

Кіріспе

Халқымыздың фольклорлық мұраларындағы жанрдың түрлерін бір ізге түсіріп жүйелеу жолында еңбек еткен ғалымдарымыз және олардың еңбектері аз емес. Солардың ішінде қазақтың халық прозасының ішіндегі ертегі жанрының өзіне тән ерекшеліктерін ашып, бөліп қарастырған М.О. Әуезовтің «Ертегілер» [1] монографиясы, осы ертегілер жанрының негізгі, басты салалары – қиял-ғажайып ертегілер, хайуанаттар жайлы ертегілер, тұрмыс-салт ертегілері бойынша көлемді зерттеу еңбектерін дүниеге келтірген С.А. Қасқабасовтың [2], Е.Д. Тұрсыновтың [3], Е.А. Костюхиннің [4] зерттеу еңбектері бірін-бірі толықтырып, бұл бағыттағы ізденістерді тереңдете түскен. ХХ ғасырдың соңына қарай бұл зерттеулерді дамыта, тереңдете түскен Ә. Марғұлан, Р. Бердібай, Б. Уахатов, Ш. Ыбыраев, О. Нұрмағамбетова, М. Жармұхамедов, Б. Әбілқасымов, А. Сейдімбек, Б. Әзібаева, Т. Матыжанов, Ш. Керім сияқты ғалымдарды да атап көрсетуіміз орынды деп ойлаймыз.

Дей тұрғанмен де бұл зерттеушілеріміздің еңбектерінен кейін ұлттық фольклорлық мұраларымыз түс-түгел жіктеліп, талданып, тексеріліп бітті деген ой жаңсақ болар еді. Себебі ғылымның соңғы жетістіктеріне қарай бұған дейін зерттелген жанрлардың, түрлердің

қайта зерттеуді қажет ететін мәселелері туындап отыратыны белгілі құбылыс. Өйткені уақыт өте келе жалпы фольклорлық туындылар да, тұтастай бір жанрлар да эволюцияға, өзгеріске ұшырайды, яғни кейбірі жаңаланса, екінші біреулері ескіреді, енді біреулері тыңнан пайда болуы, кейбірінің атқаратын қызметі күңгірттеніп көмескіленуі мүмкін. Осынау мәселелердің ара-жігін анықтау бүгінгі зерттеушілердің міндеті.

Біздің қазақтың халық прозасындағы күлдіргі әңгімелердің басқа фольклорлық жанрлармен қатынасын қарастыруымызға ұлттық фольклортануды қалыптастырып, дамытуға ат салысқан зерттеуші ғалымдардың еңбектерінде күлдіргі әңгімелердің ауыз әдебиетінің бір саласы екені қуатталғандығы себеп болды.

Зерттеу әдістері

Мақаланы дайындау барысында күлдіргі әңгімелерді бұған дейінгі жазылған зерттеу еңбектердің нәтижелері мен тұжырымдарын талдау, салыстыру, ой қорыту, жүйелі зерттеу сияқты зерттеу әдістері пайдаланылды.

Талдау мен нәтижелер

Прозалық фольклор жанрларының құрамындағы күлдіргі әңгімелер бүгінге дейін жеке дара қарастырылмай, басқа жанрлардың құрамында зерттеліп келді. Біздің осындай зерттеулерді саралауымызша, күлдіргі әңгімелердің де басқа жанрлар тәрізді жиналып жүйеленуі, жариялануы және ауыз әдебиетінің бір жанры ретінде сараланып жіктелуі, сонымен бірге теориялық тұрғыдан зерттелуі қажет екендігі күмәнсіз. Күлдіргі әңгімелерді фольклордың басқа жанрларымен байланыстырудың себебі неде? Бұл әдеби құбылыстың себептерін қарастырған фольклортанушы ғалым С. Қасқабасов саралануға түсіп отырған проза жанрларының арасында қатып қалған шекара жоқтығын, олардың бір-бірімен өзара тығыз байланысты болып, бір-бірімен кірігіп жататындығын айтып, мысалдар келтіреді [5, 128-б.]. «Қиял-ғажайып жағдаяттар кәдімгі ауызекі әңгімеде де кездесіп жатады немесе таңғажайып оқиғалармен қатар бір ертегіде болмыстың шындық суреттері де ұшырасады. Оның үстіне оқиға желісінің дамуына байланысты прозалық жанрлар бір түрден екінші түрге ауысып та жатады. Мысалы, тіршілікте жиі кездесетін бір ғана оқиға жәй әңгіме болуы да мүмкін, ал осы оқиға көркемделіп, сюжеттік дамуға түссе, ол аңызға немесе ертегіге айналып кетеді» [6, 39-б.]. Яғни кез келген халықтық туынды белгілі бір шығармашылық дүниелер айналасына үйіріле, жанрлық тұрғыда жақындығына негізделіп топ құрайды. Ол топ көркемдік және морфологиялық белгілері жағынан бір-біріне жақын болғандықтан, олардың жанрлық табиғатына шекара қою қиын. Сондай-ақ бұл топқа кіретін жанрлар төркінділігіне байланысты бір-біріне ауыса алады, алайда бұл «ауысу» шекарасын да нақтылауда жанрлардың даралығын ерекшелейтін белгілерін анықтай түсу қажет. Бұл анықтау процесін жүргізуде белгілі бір жанрдың пайда болу жолын, кезеңін, өмірге келуіне себеп болған тарихи платформаны да белгілеуге болады. Күлдіргі әңгіме жанрының тобына ертегі, дәлірек айтсақ, сатиралық ертегі, аңыз, ауызша әңгіме, анекдот жанрлары кіреді. Сонымен қатар еуропалық және араб фольклорында жеке жанр ретінде қарастырылатын новелла жанры ауызша әңгіме мен күлдіргі әңгіменің синтезінен пайда болған деген пікір туады. Яғни «новеллалық ертегілер» [6, 219–225-бб.] деген атаумен ғылыми айналымға енді-енді енгізіле бастаған бұл жанр да күлдіргі әңгімелермен сабақтасып жатқаны сөзсіз. Осы аталған шекаралас жанрлардан күлдіргі әңгімелердің айырмашылығын көрсету барысында қазақ әдебиетіндегі күлдіргі әңгіме жанрының өзіндік белгілермен бөлектенетінін тануға болады.

Халық мұраларын жинап, алғаш пікір айтушылардың бірі ірі тұлға С.С. Сейфуллин «Пәлен бидің сөзі екен деген сөздің көбін осы бидің өз жанынан шығарған сөзі деп бекіте айту қиын. Өйткені бір бидің сөзін екінші бір би жатқа алып, өзінікі қылып айта берген. Осы күні бір рудан «Пәлен би айтқан екен деген» деген сөздерді тексеріп келсең, ол биден талай жыл бұрын басқа бір би айтқан сөз болып шығады» [7, 144-б.], – деп жазады қазақ фольклорының тарихына арнап жазған «Қазақ әдебиеті» деп аталатын кітабында. Бұл пікірдің қазақ фольклорындағы күлдіргі әңгімелерге де қатысы бар тәрізді. Өйткені күлдіргі әңгімелердің кейбірі бір жерде Алдаркөсе атымен, енді бір жағдайда Қожанасыр атымен, яки болмаса басқа бір түрліше кейіпкердің атымен айтылады. Бұл әңгімелерді тыңдаған тыңдаушылардың арасында айтушыға «неге бұлай айтылды» деген сұрақ туындамайды да, қойылмайды да.

Алдаркөсе, Қожанасыр, Жиренше шешен, Тазша бала атына байланысты айтылған қазақтың күлдіргі әңгімелері мен әзіл-шыны аралас әңгімелері «Қазақ ертегілері» деп аталатын үш томдық жинаққа молынан енгізілгенін атап айтуға болады. Бұдан біз қазақтың күлдіргі әңгімелерінің еленбей жатқан дүние емес екенін, көпшілік назарындағы ғасырлар бойы айтылып, жиналып, жарияланып келе жатқан халықтың таусылмас рухани қазынасы екенін анық танимыз. Халық арасында ауызекі әңгіме түрінде таралған күлдіргі әңгімелер өте көп. Күлдіргі әңгімелердің де негізін салушы халық. Яғни халық арасынан шыққан қарапайым жандар. Сол әңгімені шығарушылардың есімдері уақыт өте келе «таным бейтаныстар» болып қала берген [8, 429-б.].

Күлдіргі әңгімелердің басты ерекшелігі – қоғамда орын алған кемшіліктерді, адамдардың жағымсыз қылықтарын, мінез-құлықтарын әшкерелеп, тапқыр да ақылды сөз тауып мойындатуында. Бұл әңгімелер халықтың мақсаты мен мүддесін, аңсары мен арманын, өнегелі шындықтың болмысын, қайғы-қасіретін, ренішін, қуанышын, мұңы мен тілегін, әділет жолындағы күнделікті тұрмыс-тіршілігін тұтастай қамтып отырады. Күлдіргі әңгімелердің идеялық мазмұнының өткірлігі – көп мағыналы сөздерді саралап, ұсталықпен өз орнында қолдана білу, тұтқиылдан тапқырлық таныту, әсем өрнекті сөз айту – күлкінің негізгі әдісі. Ұрпақтан ұрпаққа мирас болып, бүгінгі күнге дейін жетіп келген, тек өмір шындығына негізделген, өзегінде, тамырында адамға деген мейірім, шапағат идеялары жатқан күлкінің өмірі ұзақ болады.

Біздің заманымыздан бұрынғы ғасырларда пайда болған күлдіргі әңгімелер қоғам дамуына байланысты, сондай-ақ соны айтушылардың шығармашылықпен орындау нәтижесінде әңгімені тыңдаушылардың қалай қабылдауына байланысты түрлі өзгерістерге ұшырап, заман талабына орай жаңа өмірге сай айтылып келеді. Осыған орай, фольклортанушы ғалым Ш. Ыбыраевтың пікірін келтіре кетуді жөн көрдік: «...Өткеннің озығымен өрелесу кімнің де басты міндеті. Онсыз ілгерілеу жоқ... бүгінгі күні шешімін табуы тиіс қандай да бір мәселеде алдымен өткен тарих тәжірибесіне табан тіреудің терең ғылыми негіздемесі болуы керек» [9, 4-б.].

Фольклордағы жанр ұғымы мен әдебиеттегі жанр ұғымының бір-бірінен айырмашылығы бар. Фольклордағы жанр дегеніміз оқиғалардың шығармаға айналып, ел ішіне таралу, айтылу, орындалу мәнері. Демек, фольклордың жанрларын сипаттап, әдебиеттен ерекшелендіріп тұратын фольклордың поэтикасы мен әлеуметтік-тұрмыстық функциясы.

Әдебиеттердің тектері – эпос, драма, лирика деп топтастырылады. Осыны ескерсек, фольклор орындалу мәнері мен ел ішінде өмір сүру қалпына, жағдайына қарай өзінше текке және жанрға саралануы керек деп көрсеткен ғалым С. Қасқабасов фольклорды қара сөз (проза), өлең (стих) және сөйлесу (диалог) деп үш үлкен текке классификациялап бөледі [6, 21–22-б.].

Біз қарастырып отырған күлдіргі әңгімелер прозалық фольклордың жанрына жатады. Әр жанрдың қалыптасқан, тұрақталған қасиет, белгілері болады. Ешқандай жанр алтындай таза күйінде болмайтынын ескерсек, жанрдың өзіне тән тұрақты белгілері болмаса, оны жеке жанр етіп бөліп алуға да, шығарманы белгілі бір жанрға жатқызуға да болмайды.

Фольклор жанрларын анықтаудың басты шарты – фольклордың әлеуметтік, тұрмыстық функциясы және осыдан келіп пайда болатын фольклорлық туындылардың өзіне хас (тән) белгілері болып табылатын – оның ауызша туып, ауызша таралуы, көпнұсқалылық, яғни варианттарының болуы, тұрмыс-тіршілікпен байланысы, т.б. Бұл белгілер жеке-жеке тұрған жағдайда фольклорлық жанрды айқындай алмайтындықтан, бір фольклорлық жанрды сипаттау үшін бұл белгілердің бәрінің түгел болуы да міндетті емес екенін ұмытпауымыз керек. Басты фактор болып саналатын екі-үшеуінің фольклорлық туынды бойынан табылуы – фольклорлық жанрға өзіндік сипат бере алады.

Фольклорда да, әдебиетте де жанрлардың табиғатын анықтайтын басты фактор – олардың қоғамдық қызметі, өмірлік нысанасы [6, 26-б.] екенін айтқан зерттеуші-ғалым С. Қасқабасов өнердің танымдық, идеологиялық, тәрбиелік, эстетикалық функцияларын атай отырып, қазақ халық прозасының қызметін пайда болған заман кезі тұрғысында саралай келіп, екі топқа: «Бірі айқын көрінетін эстетикалық және ғибраттық функция атқаратын жанрлар (ертегінің бір түрі, мысал, хикаят-эпсананың кей түрі). Бұлар – көркемделген проза. Екіншісі – эстетикалықтан басқа қызмет атқаратын прозалық жанрлар (аңыз, әңгіме, хикая, миф). Ал бұл айтылғандар – көркемдігі қарапайым проза. Әдетте, айтушы мен тыңдаушылардың өздері де бұларды көркем шығарма деп қабылдамайды. Айтылмыш жанрлардың басты мақсаты – тыңдаушыларға тарихи, саяси, діни, т.б. практикалық мәлімет, хабар беру» [6, 31-б.], – деп бөледі. Ғалымның бұл тұжырымынан күлдіргі әңгімелердің басты функциясы – хабар, мәлімет беру екендігін байқаймыз. Десек те, хабар ұғымының, сөзінің ауқымы зор. Сондықтан да күлдіргі әңгімелердің қандай хабар беретінін таныту үшін мына бір мысалды келтіре кетуді жөн көрдік.

«Қожа біреуге қарыз беріп жатып, ішек-сілесі ката күліпті. Онысын ерсі көрген қарыз алушы:

–Мұның несі күлкі? – деп сұраса, Қожа ентігін баса алмай:

–Бұдан соң алыстан мені көргенде жасырынбақ ойнаған баланың халіне түсетіндігіңді көзіме алдыма елестетіп тұрғаным, – депті» [10, 321-б.].

Қожанасыр бұл әңгімеде талай адамдарға қарыз беріп көрген, қарыз алушылардың жандүниесін әбден біліп алған адам бейнесінде танылады. Қожанасырдың аузымен қарыз беруші мен алушының бұдан былайғы жасырынбақ ахуалы дәлме-дәл суреттеліп, өмірдегі осы келеңсіз құбылыс жайында хабардар етіп тұр. Бұл хабардың мәнін тәрбиелік тұрғыда былай сипаттауға болады: Біреуден қарыз алсаң, қарызды бермеудің амалын жасамай, айтылған, келісілген уақытында дұрыстап қайтар. Байқап қарасақ, бұл әңгіме ащы шындықты тайға таңба басқандай бейнелеп, еріксіз езу тартқызады. Қожанасырдың түсінген адамды терең ойға жетелейтін, астарлы әңгімелеріне мән берген ғалым Идрис Шах былай дейді: «Если подходить к этим историям поверхностно, то большинство из них можно использовать в качестве шуток – и только. Их бесконечно рассказывают и пересказывают в чайханах и караван-сараях, в частных домах, в радиопередачах азиатских стран. Неотъемлемой чертой такой истории является ее многомерность, поэтому понимать ее можно на любом из различных уровней. Здесь и шутки, и мораль, и нечто более высокое, что продвигает сознание потенциального мистика чуть дальше по пути реализации» [11, 81-б.]. Зерттеуші ғалымның бұл пікіріндегі тұжырым бойынша алып қарасақ, Қожанасырға қатысты айтылатын астарлы әңгімелер терең ойға жетелейді. Оларды әзіл не ғибрат айту тұрғысында ғана айтылған деп түсінбей, адамның ой-санасын да қырландыру, өмірдің қыр-сырын түсіну мақсатында туындаған шығармалар деп түсінуіміз абзал. Алайда, өмірді танудың өзіндік жолы десек те, Қожанасырдың әңгімелерінде алдыңғы кезекте тәрбие беру функциясы

шығатыны сөзсіз. Қай кезде де қоғамда орын алған кемшіліктерді әзілге айналдыра отырып сынау, бетке басу, ұлта отырып тәрбиелеудің бәр тәсілі екенін білеміз. Сондай-ақ, Алдаркөсеге қатысты әңгімелерде де ақымақтық, сараңдық әшкере болып, олардың жазасын күлдіріп отырып беру арқылы әділеттілік орнату мазмұны олардың тәрбиелік функциясын белгілейді.

Күлдіргі әңгімелерді ауыз әдебиетінің өзіндік ерекшелігі бар тәуелсіз, дербес жанры деп айтуымызға болады. Десек те, күлдіргі әңгімелерді бөлек отау қылып, жеке жанр ретінде анықтау үшін, оны фольклордың басқа прозалық жанрларынан ерекшелейтін белгілерін көрсетуіміз керек болады. Бұл жерде зерттеуші ғалым И.З. Ярневскийдің ауызша әңгіме туралы айтқан пікірлерін күлдіргі әңгімеге де жанастыруға болады. Ғалымның пікірінше, ауызша әңгіме мен аңыздың, ауызша әңгіме мен ертегінің, ауызша әңгіме мен дәстүрдің, аузыша әңгіме мен анекдоттың аражігін ажырату қиын. Оны ажырату үшін «...что представляет собой произведение в котором налицо элементы легендарной или сказочной чудесности, надо точно установить, что в нем является ведущим, определяющим; реалистический показ действительности или вымыслы» [12, 172-б.], – деп ойын түйіндейді.

Прозалық жанрлар – ертек, аңыз жанрларының қайсысын алып қарасақ та оның әрқайсысының күлдіргі әңгімелермен іштей байланысы бары байқалып, көрініп тұрады. Сол себепті ғалым Е. Тұрсынов Алдаркөсе жайындағы әңгімелерді сатиралық ертегілер қатарына жатқызса, ғалым С. Қасқабасов өз зерттеулерінде Қожанасыр, Алдаркөсе туралы әңгімелерді сатиралық ертегілер қатарына жатқыза отырып, олардың кәдімгі ертегіден ерекшеленетінін көрсете кеткен. Зерттеушінің айтуынша, сатиралық ертегіде ақымақтар мен қу Тазша, Алдаркөсе, Қожанасыр бейнелерінің болуы – ертегілік прозаның жаңа көркем сапаға көшкенінің белгісі, өйткені бұл кейіпкерлер қоғамның дамуына сәйкес өзгерген халық дүниетанымына байланысты пайда болған [2, 232-б.]. Ертегінің анықтамасын беруде оның ғибраттық және көркем-эстетикалық функцияларын басшылыққа ала отырып, «...сондықтан, – дейді С. Қасқабасов, – ертегілік прозаның ең басты мақсаты – сюжетті барынша ғажайыпты етіп, көркемдеп, әрлеп баяндау, демек, ертегі шындыққа бағыттылмайды, қайта, керісінше, әсірелеуді міндет тұтады» [2, 174-б.]. Ал, Алдаркөсе мен Қожанасыр туралы әңгімелердің оқиғалары күнделікті өмір тіршілігімен тығыз байланысты. Бұл адамдарды біз ортамызда оңай тани аламыз, олардың өмір тәжірибесіне сүйене отырып, халық даналығына куә боламыз.

«Жұрт Қожаға:

– Сенің әйелің көп қыдырады, – деп болмаса керек.

– Жок, ол бекер болар, – депті қожа, – егер, ол шіркін рас қыдырымпаз болса, өз үйіне де бір соғып кетпес пе еді?» («Қыдырымпаз әйел») [13, 109-б.].

Бұл әңгімеден ел, ауыл ішін аралап, қыдырудан қолы тимейтін, өз үйіне қарамайтын салақ әйелдерді тану қиын емес.

Яғни бұдан Алдаркөсе, Қожанасыр әңгімелері ертегі шекпенінен шыға отырып, оны жаңа мазмұнмен толтырып, жаңарған дүниетанымының көрінісі ретінде ертегіден бөлектене бастағанын көреміз. Және де бұл бөлектену процесі шындыққа, реалды өмір қойнауына ене түскенін, оның дүниесінен аулақтанғанын да байқатады. «Біз жанрларды айқындауда бірнеше шартқа сүйенуіміз керек. Айталық, шығармадағы басым түсіп жатқан (доминирующие) элементтер қандай, басты оқиға, қақтығыс қандай, ол қандай көркемдікпен, құрылыспен бейнеленген, шығармада баяндалған оқиғаға тыңдаушы жұрт пен орындаушы қалай қарайды: сене ме, сенбей ме» [6, 40-б.], – деген зерттеушілеріміз басты шарт ретінде айтылып отырған әңгімеге тыңдаушының сену-сенбеуін алады. Бұл пікірлерді басшылыққа алсақ, күлдіргі әңгімелердің жанр ретіндегі басты ерекшелігі – олардың нанымдылығы, сенімділігі, яғни тыңдаушы күлдіргі әңгіме оқиғасын өмірде бар, болған деп сенеді.

Бірақ, Алдаркөсенің шайтанды жеңуіне арналған әңгімелерді шындыққа жанасымды деп айтуға болмас. Алдардың Шық бермес Шығайбай сияқты сараң байларды алдауына

халық еш күмәнсіз сенсе, шайтан сияқты метафизикалық болмыстармен «адами» қатынас жасау мүмкіндігіне сену қиын. Осы мәселеде орыс халқының «Балдасына» қатысты айтылатын сюжеттердің қазақ халқының Алдаркөсесімен үндестік тапқанын аңғаруға болады. Бұл жағдайды В.М. Жирмунский былай түсіндіреді: ертегінің ұлттық құрылымдық негізін сақтай отырып, бір халықтан екінші халыққа өтіп, ауысып, ұлттық формаға айналу қабілеті біріншіден, оның мазмұнының қызықтығы, айтуға жеңілдігі, күлкі шақырушылығы, онда ерекше ұлттық-тарихи және географиялық шектеулердің болмауына байланысты [14, 336-б.]. Халықаралық көшпелі сюжетті сіңістіру барысында Алдаркөсе әңгімелеріне шайтан сияқты ертегілік кейіпкерді енгізу арқылы халық сүйікті қаһарманның аса тапқырлық иесі екенін көрсетуді мақсат еткен. Мысалға айтар болсақ, Алдаркөсенің шайтанға қатысты әңгімелерінің біріндегі Алдаркөсенің бір шайтанды алдап, «әләуләйлімін» айтып желкесінен түспей қоюы туралы әңгімеге жұрттың құлағы тегіс қанық. Ал, Алдардың екі жыл бойы екі шайтанмен егін егіп, диқаншылық жасап алдағаны үшін «...ыза болған шайтандар Алдармен төбелеспекші болыпты.

–Мейілдерің, үйде төбелесеміз бе? – дейді Алдар.

–Егінге ортақ кісілерміз, далада төбелесіп жатқанымыз ұят. Үйде төбелесейік, – дейді шайтандар.

–Жарайды, қысқа таяқты мен алайын, ұзын таяқты сендер алыңдар, – дейді Алдар.

Шайтандар оған қуанып, ұзын таяқты алады.

Төбелесе бастайды. Шайтандар ұрайын десе, ұзын таяқ төбеге тіреліп қалып, Алдар қысқа таяқпен екеуін өлімші етіп сабапты.

– Бұл болмайды, далаға шығып төбелесеміз, қысқа таяқты бізге бересің, – дейді шайтандар.

Ол да болсын, – дейді Алдар.

Шайтандар келісіп, таяқ ауыстырады. Далада да жанына жуытпай, Алдаркөсе екеуін ұзын таяқпен ұрып жығыпты [15, 473-б.].

Осынау әңгіменің түйінінде Алдардың шайтандарды айласын асырып алдауы арқылы шайтандарды мысал етіп ел-жұртты үркіту, қорқыту, шошындыру арқылы дінге тартушыларға деген сын жатыр. Өздері уағыздаған дін заңдылықтарын бұзып, елді алдап жүрген дін иелерінің «шайтани» қылықтарына да халық ішінен Алдар сияқты тосқауыл шығып, өздеріне өз таяқтарының дәмін татқызатыны айтылады.

«...шайтанды жан иесінің ең қуы етіп, адам ақылын оның қасында әлсіз етіп, бір қараңғы бұлдырға таза ақылды тұсап берем деген талаптың бәріне де көпшілік түсінігі қарсы. Сондықтан Алдаркөсе шайтанды өзінің өткір, тапқыр ақылы бойынша, өз мінездерін өзіне істеп, алып та, шалып та шығады» [14, 244-б.]. Жалпы адамзат баласына тән жағымсыз қылықтарды келеке, әжуа ететін Алдаркөсе мен шайтан туралы әңгімелерде әсіресе, қылаң беріп келе жатқан капитализм тұсында «алтын көріп» жолдан тайған дінбасылардың әрекеттеріне деген халық көзқарасы бейнеленген. Халықтың көріпкелдігі сол, тіпті капитализммен бізден бұрын танысқан орыс халқының «балдасы» және оның шайтан достары ертеңгі күні бізге де жетіп келерін алдын ала танып қойғандай. Сондықтан да бұл сюжет жаңаша айтылып, қазақи табиғатқа бейімделген, осының өзі бұл сюжеттің халықтың тұрмыс-тіршілігіне өте жақын екендігін білдіреді.

Бұдан басқа Алдаркөсе мен шайтан туралы айтылған күлдіргі әңгімелердегі шайтандар бейнесінен белгілі дәрежеде, ел-жұртты өз пайдасы үшін алдап, арбап жүрген ниеті бұзық аярларды тануға болады. Сондықтан да Алдаркөсенің ақыл-айласына шек келтірмеген, күмән келтірмеген халықтың оның айласының шайтанның өзінен асып түсетіндей етіп көрсетуінен оған деген сый-құрметтің белгілерін көргендей боламыз.

Ал, Алдаркөсе мен шайтандар ара қатынасында, қимыл-әрекеттерінде ертегіге тән еш сиқырлық, ғажайыптық элементтер кездеспейді, тек ақыл сайысы, қулық өнерін жарыстыруға негізделген сюжеттермен танысамыз. «Оттенок сказочности не исключает

правдивой направленности устного рассказа и сказочные элементы придают тексту занимательность и образность повествования. Сказочная форма выступает как бы фоном, на котором разворачиваются события» [12, 172-б.]. Шындығында да ертегілік бейнелер, образдар Алдаркөсенің ақыл-айласына, іс-әрекетіне гиперболизациялап, әңгіменің қызықтылығын одан ары арттыра түскен. Белгілі дәрежеде, осы шайтандардың орнында кез келген адам болуы да ықтималдығын ескерсек, онда бұл әңгімелердің күлдіргілік пафосы, реңкі сәл болса да басылықырап, ақымақтарды мазақтау, мысқылдау мәнінің алға шығуын тежейді. Сонымен қатар, Алдаркөсеге қатысты әңгімелердің негізгі идеясында адам парасатының биіктігі, ақылының кемеңгерлігі айқын танылып, ақылдың қайнар көзі халықта деген бір ой жатқаны айқын. Жалпы негізінде ақылды алдауға, аярлыққа қолдануды түп негізінде халық қолдамайды. Адам адамды алдаса, алданған жақ, әсіресе халық ішінде сүйкімсіз болуы қажет, сонда ғана алдаушы жаққа жақ болады. Қазақ халқы әрқашан адам бойындағы адамгершілік қасиеттерді жоғары қояды. Байқап қарасақ, Алдаркөсе жайындағы әңгімелер көбіне сараңдықты, дүмшелікті мұқату мазмұнына құрылған. Адам мінезіндегі кейбір адами «әлсіздіктерге» мүмкіндігінше кешіріммен қарап, қуларға айла қолдануға жол бермеген. Бұл әңгімелердегі шайтандар халық ұғымында адамдардың бар жаман мінез-құлықтарын өз бойларына жинаған, сіңірген жаратылыстар, олар – адам емес. Сондықтан шайтанды алдау адамды алдау емес, абстрактілі қасиеттерді алдау деген сөз. Сол себепті де бұл әңгімелердегі шайтандар бейнесін ертегілік тұрғыдан емес, жиынтық образ ретінде қарастырған жөн. Демек, Алдаркөсе атымен байланысты күлдіргі әңгімелердің мазмұнын өмір оқиғаларымен тығыз байланысты оқиғаларды қамтитын шығармалар деп білуіміз қажет. Яғни ертегі мен күлдіргі әңгімелерді бір-бірінен айырып тұратын басты белгі – шынайылыққа жанасымы, қатынасы деп білеміз.

Фольклор жанрларын ғылыми-танымдық саралаудан бұрын практикалық мақсатта саралау – үлкен еңбектің, ізденістің нәтижесі: «Егер практикалық саралау қолдағы материалды дұрыс анықтап, білуге жәрдемін тигізсе, онда ол саралау өте орынды болғаны және өз міндетін атқарғаны. Міне, осындай саралаудың жақсы үлгісі ретінде біз М. Әуезов пен Е. Ысмайыловтың басқаруымен жинақталып жарыққа шыққан үш томдық «Қазақ ертегілерін» атар едік. Мұнда, шынтуайтпап келгенде, қазақ халық прозасының негізгі дерлік жанрлары қамтылған. Әрине, олар біркелкі атаумен аталмаған және бірыңғай ғылыми түрде сараланбаған. Бірақ бай материал жақсы жүйеленген... Сөзіміз дәлелді болу үшін томдарды сипаттап шығайық:

I томның текстері былай жүйеленген: қиял-ғажайып ертегілер, хайуанаттар туралы ертегілер, тұрмыс-салт ертегілер, аңыз ертегілер, Алдар көсе туралы әңгімелер, Қожанасыр туралы әңгімелер.

II томында: қиял-ғажайып ертегілер, хайуанаттар туралы ертегілер, тұрмыс-салт ертегілер, аңыз ертегілер, Алдар көсе туралы аңыздар, Қожанасыр туралы аңыздар, күлдіргі ертегілер.

III томның жүйеленуі: қиял-ғажайып ертегілер, хайуанаттар туралы ертегілер, тұрмыс-салт ертегілер, аңыз ертегілер, өтірік ертегілер мен күлдіргі ертегілер, Жиренше шешен мен Алдар көсе туралы аңыздар, Қожанасыр туралы аңыздар.

Міне, барлық томда қазақ ертегілерінің негізгі үш жанры өзгеріссіз, тұрақты түрде белгіленген. Ал, классикалық ертегі жанрына кірмейтін шығармалар аңыз ертегі, әңгіме, аңыз, өтірік және күлдіргі ертегі деп топтастырылған. Бұл атауларда терминдік ұғым болмаса да, олар топқа енген шығармаларды сипаттап тұр» [6, 41–42-б.].

Жоғарыда Қасқабасов айтып өткендей, Алдаркөсе мен Қожанасырға қатысты шығармалар «Қазақ ертегілерінің» үш томында үш түрлі дерлік жанрлармен топтастырылған: Егер алғашқы томда Алдаркөсе және Қожанасырға қатысты шығармалар әңгіме деп берілсе, екінші және үшінші томында аңыздар деп берілген. Сонымен қатар күлдіргі деген атау екеуіне де еш жанастырылмаған. Бұған Алдардың да, Қожанасырдың да

әңгімелерінің қазақ халқы үшін күлкімен байланыстылығы табиғи, түсінікті жәйт ретінде қарастырылған сияқты.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, күлдіргі әңгімелер жайында жазылған зерттеу мақалалар, ғылыми еңбектер бар десек те, оның жанрлық ерекшелігін танудағы олқылықтың орны толған емес. Бұған себеп күлдіргі әңгімелердің жеке дара зерттелмей, түрлі жанрлардың құрамында қабаттасып зерттеліп келуі, күлдіргі әңгімелерді жинау, зерттеу жұмысының толымды арнаға түспеуі. Десек те осы олқылықтардың орнын толтырудағы ғалымдарымыздың еңбегін жоққа шығаруымызға да болмайды. Фольклорлық шығармаларды зерттеп, жанрлық түрлерді екшеп, бір-бірімен қарым-қатынасын, байланысын қарастырған ғалым С. Қасқабасовтың жазуынша, «жанрды жеке-дара бөліп, шектеу үшін, сөз жоқ, оның жалпы теориясы болуға тиіс. Әлі күнге дейін фольклортануда әдебиеттану ғылымының терминдері пайдаланылатыны белгілі. Түптеп келгенде, бұл заңды да, өйткені фольклор да, әдебиет сияқты сөз өнеріне жатады. Сонымен қатар фольклорды әдебиеттен ерекшелендіріп тұратын өзіндік қасиеттері де баршылық. Олай болса, фольклорды зерттегенде осы қасиеттері еске алыну керек, оған әдебиеттанудың терминдері мен әдеби ұғымдар үнемі механикалық түрде телінбеуге тиіс» [15, 54-б.]. Яғни Алдаркөсе мен Қожанасыр жайындағы әңгімелерді, аңыз-әңгімелерді жанрлық жағынан топтағанда ең алдымен ескеретін мәселе оларға лайықты термин таңдау. Бұл мәселе бұдан кейінгі зерттеулерімізге өзек болмақ. Қазақ фольклорындағы күлдіргі әңгімелерді дұрыс саралап, оқырманға ұсыну, келешек ұрпақтың ұлттық мұраны тереңірек түсініп, дұрыс бағалауына себеп болары сөзсіз деп ойлаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Әуезов М. Ертегілер. – Алматы: Минпрос типографиясы, 1957. – 80 б.
2. Касқабасов С. Казахская волшебная сказка: Автореф. дисс. ... к.филол.наук. – Алма-Ата, 1969. – 25 с.
3. Турсунов Е.Д. Казахская бытовая сатирическая сказка: Автореф. дисс. ... к.филол.наук. – Алма-Ата, 1969. – 28 с.
4. Костюхин Е.Д. Александр Македонский в литературной и фольклорной традиции: Автореф. дисс. ... к.филол.наук. – Алма-Ата, 1958. – 25 с.
5. Танауова Ж. Жанр сырын тани білсек // Ш. Уәлихановтың 175 жылдық мерейтойына орай өткен «Хан Кененің қасиетті мұраты» атты Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдарының жинағы. – Түркістан: Тұран, 2010. – 434 б.
6. Қасқабасов С. Таңдамалы. I том. Қазақтың халық прозасы (Зерттеулер). – Астана: Фолиант, 2014. – 320 б.
7. Сейфуллин С. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2007. Т. 7. – 416 б.
8. Бердібаев Р. Бес томдық шығармалар жинағы. Эпос – ел қазынасы. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 464 б.
9. Ибраев Ш. Түркологияның қазіргі заманғы даму тенденциялары // Түркология. – 2004. – №5. – Б. 3–9.
10. Ел аузынан / Құраст.: Б. Адамбаев, Т. Жарқымбекова. – Алматы: Жазушы, 1989. – 368 б.
11. Идрис Шах. Суфизм. – Москва: «Клышников, Комаров и Ко», 1994. 443 с.
12. Ярневский И.З. К определению устного рассказа как жанр // В кн.: Фольклор народов Сибири. – Улан-Удэ, 1969. – 231 с.
13. Қожанасыр хикаялары / Кіріспе сөзін жазған Т. Әбдірахманов. – Алматы: Жазушы, 1977. – 150 б.
14. Әуезов М. Әр жылдар ойлары. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1959. – 245 б.

15. Қасқабасов С. Ойөріс. – Алматы: Жібек жолы, 2009. – 303 б.

REFERENCES

1. Auezov M. Ertegiler [Fairy tales]. – Алматы: Minpros tipografıyasy, 1957. – 80 b. [in Kazakh]
2. Kaskabasov S. Kazahskaya volshebnyaya skazka: Avtoref. diss. ... k.filol.nauk. [Kazakh fairy tale]. – Alma-Ata, 1969. – 25 s. [in Russian]
3. Tursunov E.D. Kazahskaya bytovaya satiricheskaya skazka: Avtoref. diss. ... k.filol.nauk. [Kazakh household satirical fairy tale]. – Alma-Ata, 1969. – 28 s. [in Russian]
4. Kostyuhin E.D. Aleksandr Makedonskij v literaturnoj i fol'klornoj tradicii: Avtoref. diss. ... k.filol.nauk. [Macedonian in the literary and folklore tradition]. – Alma-Ata, 1958. – 25 s. [in Russian]
5. Tanauova Zh. Zhanr syryn tani bilsek [The secret of the genre] // Sh. Ualihanovtyn 175 zhyldyq mereitoiyna orai otken «Han Kenenin qasietti muraty» atty Halyqaralyq gylimi-teoriyalıq konferenciya materialdarynyn zhinagy. – Turkistan: Turan, 2010. – 434 b. [in Kazakh]
6. Qasqabasov S. Tandamaly. I tom. Qazaqtyn halyq prozasy (Zertteuler) [Custom. Volume I. Kazakh folk prose (Research)]. – Astana: Foliant, 2014. – 320 b. [in Kazakh]
7. Seifullin S. Kop tomdyq shygarmalar zhinagy. [Collection of multi-volume works]. – Алматы: Qazygurt, 2007. T. 7. – 416 b. [in Kazakh]
8. Berdibaev R. Bes tomdyq shygarmalar zhinagy. Epos – el qazynasy. [Collection of works in five volumes. Epic the Treasure of the country]. – Алматы: Qazygurt, 2005. – 464 b. [in Kazakh]
9. Ibraev Sh. Turkologiyanyñ qazirgi zamangy damu tendenciylary [Modern trends in the development of Turkology] // Turkologiya. – 2004. – №5. – B. 3–9. [in Kazakh]
10. El auzynan [The folklore] / Qurast.: B. Adambaev, T. Zharqymbekova. – Алматы: Zhazushy, 1989. – 368 b. [in Kazakh]
11. Idris Shah. Sufizm [Sufism]. – Moskva: “Klyshnikov, Komarov i Ko”, 1994. 443 s. [in Russian]
12. Yarnevskii I.Z. K opredeleniyu ustnogo rasskaza kak zhanr [Towards the definition of an oral Narrative as a genre] // V kn.: Fol'klor narodov Sibiri. –Ulan-Ude, 1969. – 231 s. [in Russian]
13. Qozhanasyr hikayalary [Kozhanasyr stories] / Kirispe sozin zhazgan T. Abdirahmanov. – Алматы: Zhazushy, 1977. – 150 b. [in Kazakh]
14. Auezov M. Ar zhyldar oilary [Thoughts of different years]. – Алматы: Qazaqtyn memlekettik korkem adebiet baspasy, 1959. – 245 b. [in Kazakh]
15. Qasqabasov S. Oioris [Oioris]. – Алматы: Zhibek zholy, 2009. – 303 b. [in Kazakh]